

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-42>

УДК 81'42

Маргулов А.Х., Авдеева А.О.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ФОРМИ ТА ЗМІСТИ ПОЛІТИЧНОЇ КАРИКАТУРИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЖАНРУ

Анотація. Еволюція суспільного життя викликала до появи різні форми та засоби його відображення. Політична карикатура є невід'ємною складовою цього процесу. Витоки карикатури мають специфічні риси. Карикатурою можна назвати всякий художній витвір, у якому спеціально висунуті на перший план риси, які більше за всього характерні для даного явища, і знищено або відсунуто на другий план усе звичайне, невагоме. Завдяки своїй художній формі карикатура стає потужним комунікатором між суспільством та владою. Цей формально-неформальний інформаційний канал слугував для діагностування настроїв суспільства та можливостей політичного управління державою. Демонстрація вад суспільства, політичних інституцій та окремих політичних діячів утворювала потужний інструментарій впливу на свідомість населення. Інший бік цього процесу був спрямованим на відображення суспільних настроїв протягом різних історичних формацій.

Ключові слова: політична карикатура, сатира, суспільне життя, художній витвір, малюнок.

Margulov Artur, Avdeeva Anastasia

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

FORMS AND CONTENTS OF POLITICAL CARICATURE: HISTORY OF GENRE FORMATION

Summary. The evolution of social life has given rise to various forms and means of its reflection. Political caricature is an integral part of this process. The origins of caricature have specific features. A caricature can be called any work of art in which the features that are most characteristic of this phenomenon are specially brought to the fore, and everything ordinary, weightless is destroyed or pushed to the background. Due to its artistic form, caricature becomes a powerful communicator between society and government. This formal-informal information channel served to diagnose the mood of society and the possibilities of political governance. Demonstration of the shortcomings of society, political institutions and individual politicians formed a powerful tool for influencing the minds of the population. The other side of this process was aimed at reflecting public sentiment during various historical formations. Note that the cultural life of each of the peoples in different historical periods was characterized by the predominance of one type of satire over another. It depended largely on social conditions. Each of the historical periods differs from the other in its main trends, which is expressed in the form of submission by the mediator, ie satirical works, the necessary material to their recipients. Every society has a certain level of civic consciousness, which is formed in response to its needs, and it is satirical journalism that is the product of urgent socio-political issues at all times. It plays a very important role in public life, highlighting issues that really need public attention. Socially rich material is formed under the influence of historical and cultural conditions, national traditions of different peoples, which allows to trace and scientifically explore the preconditions for the emergence of satirical literature. Satirical journalism developed in waves. The periods of its actualization constantly coincided with the periods of transformations of social relations and public activity. Each wave of humorous and satirical periodicals has certain features characteristic of this period, which are due to modern life trends, an indicator of the level of development of the satirical journalism, expectations and needs of the readership.

Keywords: political caricature, satire, public life, work of art, drawing.

Постановка проблеми. Історію карикатури певною мірою можна вважати історією культури в епіграмах, яка складена по оригінальним сучасним документам. Слово «карікатура» пішло від італійського дієслова «caricare», що означає напружувати, тяготити. Карикатурою можна назвати усяке зображення, в якому порушені природні гармонія та рівновага, а замість цього занадто сильно висунута одна з частин у збиток всьому іншому. Карикатурист свідомо переносить на малюнок порушення гармонії деяких особливостей, так щоб в кінцевому варіанті з фігури людини порівняно правильно складеної, виходить малюнок, який викликає комічне враження. Але карикатурою називають не тільки те зображення, в якому виражені характерні ознаки, але також і те, де другорядні частини згладжені або відсутні зовсім, щоб не

перекрити головний сенс. Тому, карикатурою можна назвати всякий художній витвір, у якому спеціально висунуті на перший план риси, які більше за всього характерні для даного явища, і знищено або відсунуто на другий план усе звичайне, невагоме. Виходячи з цього можна зробити висновок, що карикатура є родоначальником усього об'єктивного мистецтва [1, с. 20-25].

Аналіз особливостей, які пов'язані із еволюцією становлення політичної карикатури як жанру, є історією людської цивілізації. Цей ракурс дослідження, на наш погляд, є перспективним для сучасних наукових пошуків.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Зазначена проблематика є предметом широкого наукового дискурсу. Найвні опрацювання політичної карикатури можна систематизувати за наступної класифікації: праці історії розвит-

ку жанру; дослідження жанрової структури політичної карикатури. До першої категорії праць можна віднести таких авторів, як: Животко А., Трубочова С.С., Шкляр В. Вони у своїх пошуках сформулювали основні етапи розвитку політичної карикатури, відзначаючи її безпосередній зв'язок із системою суспільних відносин на різних етапах становлення систем комунікацій. До другої категорії належать праці таких дослідників, як: Швиров І.С., Єфімов Б., Бережна А.Ф. В працях науковців ми можемо прослідкувати особливості феноменології політичної карикатури як специфічного мистецько-інформативного жанру.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасний вектор трансформацій політичної карикатури спонукає дослідників до вивчення витоків та потенційних можливостей цього жанру. Визначення факторів, які впливали на життєстійкість цього жанру протягом тисячоліть стануть відповіддю на можливі майбутні його еволюційні форми.

Формування цілей статті. Мета статті полягає у комплексному аналізі графічної продукції політичної карикатури як інформаційно-культурного феномену у процесі її формування.

Виклад основного матеріалу. Карикатура у нашому сучасному розумінні зародилася у часи розквіту грецького мистецтва, коли була відкрита гармонія людського тіла. Саме з тих пір вона стає окремою віхою мистецтва, а в сучасний час володіє самостійною мовою та оригінальними символами. Завдяки їй, в суспільство потрапляють деякі істини та факти, які без карикатури могли залишитися невідомі або невірно зрозумілі.

У первобутньому суспільстві, коли люди не знали інших занять, окрім полювання та воєн, задовго до появи зображальних мистецтв, народ розважався тим, що висміював свої ворогів, розпалювали їх злобу висміюванням їх недоліків, тобто малювали на них словесні карикатури. Нарешті, коли ці люди почали будувати житла та прикрашати їх, прикрасою для них вони обирали карикатурні зображення своїх ворогів. Таким чином, сатирична насмішка з'явилася майже у перші дні творення суспільства та буде жити до того часу, коли на планеті залишиться одна людина. Відбиток існування карикатури можна знайти у всіх країнах, в будь-який період. Різниця лиш у тому, що у певних народів вона отримала правову підтримку та розвивалася вільно, в інших – на неї була накладена заборона. Розглядаючи на прикладі Єгипту, не дивлячись на його багатотисячлітню історію, вона не еволюціонувала далі зародкового стану. Не враховуючи те, що монотонна серйозність суспільного життя Єгипту сама налаштувала на пародію, спокійний, флегматичний єгипетський художник дуже рідко висміював її. Для сатиричного зображення єгиптяни зверталися до символіки та малювали людей у вигляді звірів, на яких вони були схожі по якостям характеру. Хороброго вони зображували левом, відданого – собакою, хитрого – лисом, а брудного та огидного – поросям. Ця манера у наслідок стала основою для зародження звіриного епосу, а також віри у переселення душі. Деспотична влада фараонів не дозволяла, щоб звичайний смертний висміював нащадків Богів, саме через це воно не мало ніякого культурно-історичного значення [2, с. 32–97].

Якщо в Єгипті карикатура приховувалась, то в древній Греції вона займала почесне місце. Країна, у якій сатира була безпощадним суддею, який висміює усе хворе, неприродне, яке розбещує суспільстві. Цільною картиною розвитку грецької карикатури сформуувати неможливо через нестачу інформації. Але можна точно сказати, що звільнення від гніту високого вдалося з великим успіхом. Греки любили та поважали своє мистецтво, але в той же час відчували великий похил до пародії, як літературної так і художньої. Звісно, карикатури рідко можна зустріти на суспільних будівлях та монументах, але у великій кількості вони присутні на предметах домашнього вжитку. Археологи відкрили багато карикатур на вазах. В основному це сміливі та гострі пародії на богів та героїв. На зображенні «Суд Париса», треба звернути увагу, що замість богинь фігурують три потворні жінки, а на другій «Апофеоз Геркулеса» народний герой представлений потворним карликом, і його можна впізнати тільки по відомій палиці, яку він тримає у лівій руці.

Важливо зазначити, що коли з'явилося християнство, яке закликала до зречення від земних насолод, воно викликало хвилю насмішок і карикатур. Але, завдячуючи терпінню та смиренності перших християн, карикатури на них не набули широкого розповсюдження. Тоді карикатура звернула свою увагу на інші сюжети. Божевільні оргії Калігули, Нерона, Каракали давали насмішкам велику область для даної діяльності. Придворні, вчені та філософи також потрапляли під перо карикатуристів, їх розпусний спосіб життя, егоїзм, марнословство – все це увіковічилося сатирою, що сприяло розповсюдженню нових ідей, а особливо християнства [9, с. 146–148].

Християнське вчення, яке було протиположним життєрадісній філософії греків, перш за все намагалось приборкати середньовічну людину, запевнити, що земне життя тільки підготовка до загробного світлого існування. У цей час церков стає центром суспільного життя. Саме там ми можемо знайти найважливіші карикатури, які характеризують тодішнє життя. Звісно, перш за все карикатура направила свій гнів проти демонів і дияволів, які були головними супротивниками людського роду. Середньовіковий художник, бажаючи висміяти якусь ваду, зображував її в образі демона. Незаперечно сатиричне значення мають зображення демонів на Соборі Паризької Богоматері. Ця фігура, що дивиться вниз з балюстради, символізує ідеальний тип зла. Це істинний Мефістофель, риси обличчя якого огидні: заздрість, гордість, хитрість, можна сказати, що він поєднує в собі сім смертних гріхів. Карикатура Середніх віків користується не тільки скульптурою, а також малює їх в смішному вигляді пером, олівцем та фарбами. Такі карикатури зустрічаються у вигляді мініатюр в Біблії та інших рукописних книгах. На деяких інших мініатюрах ми бачимо карикатури на духовенство та чернецтво. Все їх інтимне життя виводилось назовні і зображувалось в сатиричному вигляді. Іноді карикатури на духовних осіб зображувались символічно. Папи, абати, кардинали та ченці постають на малюнках та скульптурах під виглядом звірів. Ця форма, як нам відомо, бере початок з глибокої давнини. Частіше за все зустрічаються зображення лисиці

і поруч вовка. Це були головні сатиричні обличчя звіриного епосу у ті часи. У 1100 році вони отримали німецькі імена Ізенгрима і Рейнгардта. Особливо часто зустрічається зображення лисиці, яка читає проповідь гусям. Усе, що цікавило народ у той час, все це ми можемо знайти в сатирі. Усі твори характеризуються непримиренним вільнодумством, пристрасною тону та терпкістю. Вони були написані коротко, народною мовою, в основній масі не перевищували розміру однієї, двох сторінок прози або вірша та розповсюджувались у великій кількості. Сатира мала дуже сильний вплив на суспільство, і згодом стала головним інструментом для агітації та розповсюдження потрібних ідей [7, с. 21–25].

У XVI–XVII ст. Голландія стає однією з передових держав. Дозволивши на своїх теренах свободу слова, країна перетворюється на центр, куди з'їжджаються усі письменники, політичні діячі, художники, які не мали можливості вільно висловлюватись на батьківщині. Художня сатира у ці два століття розцвіла пишним цвітом. Карикатуристи епохи Відродження внесли багато нових карикатур актуальних для тодішнього суспільства. Для першої половини XVII століття в заможних класах голландського суспільства була дуже популярна пристрась до розведення тюльпанів. Вона не одноразово була предметом для насміхання. Фокель висміяв тюльпоманію в гігантській за розміром карикатурі: «Великий безглуздий ковпак». Гумор цієї карикатури та схожих на неї викликав самий щирий, веселий сміх. Політична карикатура в Голландії була розвинута ще сильніше, ніж громадська. Не маленька кількість карикатур малювалась на Кромвеля та на пуританізм англійців, але ще сильніше були нападки на Францію.

Перше визначне карикатурне зображення проти Франції називається: «Руйнування християнської моральності внаслідок розпусти чернецтва». У боротьбі з Людовиком XIV усі ці карикатури мали велике значення, але найбільше враження справили на народ діалоги від 1701-1702 років, які носили назву «Езоп у Європі». Ці сорок діалогів представляють перший політико-сатиричний журнал. Кожен діалог складається з восьми сторінок з великою символічною карикатурою на головній сторінці. Кількість голландських карикатур за два століття неможливо порахувати, вони відрізняються оригінальністю, дотепністю. Голландія зіграла велику роль в історії карикатури, розширюючи межі, у яких до того часу перебувала художня сатира.

Яскравою смугою піднесення громадянської та політичної карикатури було XVII століття на теренах Англії. У ті часи країна знаходилась під великим тиском церкви. У розмовах вони не дозволяли собі ні одного жарту, зайвого слова, а на одязі не носили жодної прикраси. Кожен з жителів хотів бути чистим і невинним та намагався у такому ж дусі оновити усе людство. Після повалення пуританського режиму. Життя англійців кардинально змінилося. Замість білих та чорних кольорів одягу з'явилися строкаті вбрання, низькі капелюхи змінились на високі, а замість чернецьких плащів стали шити відверті костюми. Весь Лондон заповнили крадії, шулери, грабіжники. Розпуста панувала як в найнижчих прошарках суспільства, так

і в аристократії. Як наслідок цього спостерігаємо швидкий розвиток громадської сатири, яка пером та олівцем викривала вади суспільства.

Період 1800-1900 років характеризується розширенням потенційної читацької аудиторії. З'являється необхідність в задоволенні інформаційних потреб читачів «середнього класу», через що поступово формується інформаційне і публіцистичне уявлення про майбутній вигляд формату літературних видань залежно від сукупності різних життєвих, психологічних, соціокультурних та ін. факторів. На суспільну арену виходить покоління, яке дозріло до створення політичних партій. Потрібна була журналістика, здатна задовольняти не тільки літературні та наукові, але й інформаційні, публіцистичні, політичні потреби суспільства. Видання почали відводити багато місця на своїх сторінках для гострого критичного матеріалу. Це можна пояснити меншою підконтрольністю організаторів журналу та більшою незалежністю авторів, творчість яких була присутня на їх сторінках.

Аналізуючи сатиричну публіцистику сучасності, це явище можна охарактеризувати, як вираження художньої свідомості живою мовою будь-якого народу саме в контексті гумористично-сатиричної домінанти. Нереалізованість духовного ідеалу будь-якої сфери культурного життя народів не створила песимістичного духовного вакууму. Це допомагає уникнути національної психонівеляції, сприяє збереженню художньо-соціальної особистості, перед загрозою історичної безперспективності. Головною особливістю сатири даного періоду є те, що вона створюється на загальнокультурній базі й публіцистичних традиціях, які були використані у формуванні жанрових і стильових особливостей газетних та журнальних творів раніше [1, с. 20].

Висновки. Зазначимо, що культурне життя кожного із народів у різні історичні періоди характеризувалося переважанням одного типу сатири над іншим. Це залежало в значній мірі від суспільних умов. Кожен з історичних періодів відрізняється від іншого за своїми основними тенденціями, що виражається у формі подачі посередником, тобто сатиричними творами, необхідного матеріалу їх адресатам. Кожне суспільство має певний рівень громадянської свідомості, яка формується у відповідь на його потреби, і саме сатирична публіцистика є продуктом нагальних суспільно-політичних питань у будь-які часи. Вона грає дуже велику роль у суспільному житті, висвітлюючи питання, які дійсно потребують всенародної уваги. Соціально насичений матеріал формується під впливом історичних та культурних умов, національних традицій різних народів, що дає змогу прослідкувати та науково дослідити передумови виникнення сатиричної літератури. Публіцистика сатиричного характеру розвивалась хвилеподібно. Періоди її актуалізації постійно збігались з періодами трансформації суспільних відносин і громадської активності. Кожна хвиля гумористично-сатиричної періодики володіє певними характерними саме для даного періоду рисами, які зумовлені сучасними тенденціями життя, показником рівня розвиненості самої сатиричної публіцистики, очікуваннями й потребами читацької аудиторії.

Список літератури:

1. Ефимов Б. Основы понимания карикатуры. Москва, 1961. 215 с.
2. Трубацова С.С. История карикатуры в России. Санкт-Петербург : тип. П.Ф. Пантелеева, 1903. 404 с.
3. Животко А. Історія української преси: навч. посіб. для студ. факультетів журналістики вищих закладів освіти. Київ : Наша культура і наука, 1999. 368 с.
4. Здоровега В. Мистецтво публіциста: літературно-критичний нарис. Київ : Рад. письменник, 1966. 175с.
5. Шкляр В. Преса як засіб міжнародного спілкування. Київ : ІСДО, 1997. 24с.
6. Різун В. В. Теорія масової комунікації. Київ, 2008. 232с.
7. Бережной А.Ф. Сатирическая журналистика. Санкт-Петербург, 2004. 39 с.
8. Лесовой В. Художественная карикатура (вместо предисловия). Ленинград, 1926. 85 с.
9. Швыров А.В. Иллюстрированная история карикатуры. Санкт-Петербург, 1904. 239 с.
10. Федченко П.М. Преса та її попередники. Історія зародження й основні закономірності розвитку. Київ : Наукова думка, 1969. 350 с.

References:

1. Efymov, B. (1961). *Osnovu ponymanyya karykaturu* [The basics of understanding caricature]. Moskva. (in Russian)
2. Trubachova, S.S. (1903). *Ystoriya karykaturu v Rossyy* [History of caricatures in Russia]. Sankt-Peterburh: typ. P.F. Pantelyeyeva. (in Russian)
3. Zhyvotko, A. (1999). *Istoriya ukrayins'koyi presy: navch. posib. dlya stud. fakul'tetiv zhurnalistyky vyshchyykh zakladiv osvity* [Istoriya ukrainskiy Presi: Nav. pos_b. for stud. faculty journal of mortgage insurance]. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka. (in Ukrainian)
4. Zdroveha, V. (1966). *Mystetstvo publitsysta: literaturno-krytychnyy narys* [The art of the publicist: a literary-critical essay]. Kyiv: Rad. pys'mennyk. (in Ukrainian)
5. Shklyar, V. (1997). *Presya yak zasib mizhnarodnoho spilkuvannya* [The press as a means of international communication]. Kyiv: ISDO. (in Ukrainian)
6. Rizun, V.V. (2008). *Teoriya masovoyi komunikatsiyi* [Theory of mass communication]. Kyiv. (in Ukrainian)
7. Berezhnoy, A.F. (2004). *Satyrycheskaya zhurnalistyka* [Satirical journalism]. Sankt-Peterburg. (in Russian)
8. Lesovoy, V. (1926). *Khudozhestvennaya karykatura (vmesto predysloviya)* [Artistic caricature (instead of a preface)]. Leningrad. (in Russian)
9. Shvurov, A.V. (1904). *Yllyustryrovannaya ystoriya karykaturu* [Illustrated Caricature Story]. Sankt-Peterburg. (in Russian)
10. Fedchenko, P.M. (1969). *Presya ta yiyi poperednyky. Istoriya zarodzhennya y osnovni zakonomirnosti rozvytku* [The press and its predecessors. History of origin and basic patterns of development]. Kyiv: Naukova dumka. (in Russian)